

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію Гриценко Аліни Леонідівни
**«ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ПОЛЯ ФЕНОМЕНОЛОГІЇ
ГУССЕРЛЯ В КОНТЕКСТІ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИХ ШКІЛ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.»**,

представлену на здобуття ступеня доктора філософії
за спеціальністю 033 Філософія

Загальна оцінка роботи. Дисертаційна робота виконана на 226 сторінках і містить такі складові частини: анотація, зміст, вступ, три розділи, кожен з яких завершується висновком, загальний висновок, список використаної літератури, що включає 272 джерела, з яких 204 іншомовних. Список джерел відповідає напрямку досліджень, не є надто розгалуженим і включає публікації авторів, які працювали у цьому напрямку досліджень, як на сучасному етапі, так і в ретроспективі. Назва роботи відповідає змісту.

Актуальність. Дисертаційне дослідження Гриценко Аліни Леонідівни присвячене ранньому етапу становлення феноменології як філософського напрямку в контексті німецької філософії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Авторка здійснює комплексний історико-філософський аналіз витоків феноменологічного методу, реконструює його концептуальний апарат та визначає коло ключових проблем, що сформували дискурс феноменології на початковому етапі її розвитку.

У центрі уваги – погляди провідних мислителів, які відіграли визначну роль у формуванні феноменологічного підходу: Ф. Brentano, К. Штумпфа, А. Майнонга та Е. Гуссерля. У роботі розглянуті концепції цих авторів щодо природи свідомості, її інтенціональності, темпоральності, а також ноематичних структур, що визначають досвід суб'єкта. Як підкреслює дисертантка, хоча кожен з цих філософів по-різному формулював предмет феноменології, їхні

підходи дозволяють виявити концептуальну єдність у розумінні свідомості як автономної реальності, що не зводиться до фізичних чи фізіологічних процесів.

Ключове місце в дослідженні відведено філософії Едмунда Гуссерля, чия версія феноменології набула найширшого визнання. Дисертантка наголошує, що значення гуссерлівської феноменології полягає не лише в її впливовості, а й у глибині проблемного поля, оригінальності мислення та логічній довершеності побудов. При цьому особливу увагу приділено феноменологічній редукції – як методологічному стрижню гуссерлівського підходу, її можливостям і межах. Аналізується також поняття життєвого світу як фундаментального рівня досвіду, що відкриває нові горизонти для осмислення свідомості в межах гуманітарного знання. Спеціальним чином здійснено розвідки щодо впливу феноменології на становлення сучасної філософської герменевтики, яку розглянуто як один із найвагоміших результатів розвитку феноменологічної думки. Незважаючи на поширені критичні зауваження щодо надмірного суб'єктивізму, ідеалізму чи браку прикладного виміру, феноменологія, на переконання А. Л. Гриценко, зберігає статус провідного підходу до вивчення свідомості, досвіду та мислення. Зокрема у дослідженні порушується проблема нередукованих компонентів досвіду та темпоральної структури свідомості, яка є вельми значущою для сучасного гуманітарного знання.

Дослідниця також підкреслює, що вагомість феноменології полягає в її здатності інтегруватися в емпіричні дослідження та знаходити застосування в межах сучасних інтелектуальних технологій. При цьому вона вказує на недостатню розробленість феноменологічної традиції в українській філософській думці, що актуалізує необхідність відповідного ґрунтовного історико-філософського аналізу. Саме цей підхід і визначає зміст запропонованого дисертаційного дослідження.

Новизна. У межах проведеного дослідження авторка демонструє цілісне бачення феноменологічної традиції, акцентуючи на плідності (хай і через внутрішню суперечливість) її методологічних і онтологічних передумов.

Низку результатів, які містять у собі елементи новизни, отримано через аналіз різних підходів до концептуального поля проблеми свідомості у працях

Ф. Brentano, А. Майнонга, К. Штумпфа та Е. Гуссерля, що дозволяє побачити еволюцію феноменології як відкритого і динамічного напрямку філософії. Дисертантка аргументовано доводить, що феноменологія не лише закладає підвалини теоретичного аналізу людської свідомості, а й відкриває нові горизонти для інтерпретації культурних і соціальних явищ.

На підставі проведеного історико-філософського пошуку авторка наполягає на можливості розробки такої моделі свідомості, яка дозволить, долаючи обмеження класичної феноменології, прояснити різноманітні компоненти досвіду. Дисертантка висуває припущення, що на таку роль претендує концепція, у якій свідомість розглядається як складна система, що самоорганізується, дисипативна структура, що формується у живій екзистенціальній процесуальності. Задля цього нею проводиться реконструкція смислового поля феноменологічних вчень кінця XIX – початку XX ст.

Отримало нове осмислення положення про темпоральність свідомості (*Zeitbewußtsein*, англ. *time-consciousness*), яка виступає як фундаментальна основа єдності часових модусів, що конститууються через ретенційні й протенційні можливості, а також здатність сприйняття, безпосереднього співвідношення із теперішнім. Авторкою надається класифікація форм темпоральності у її гуссерлівській представленості.

У дисертаційному дослідженні набула уточнення і нової інтерпретації концепція життєвого світу Гуссерля. А. Л. Гриценко показує, як у своїх пізніх роботах Гуссерль досягає узгодженості принципу феноменологічного редукції, запропонованого у його ранніх роботах, із ідеєю життєвого світу, що, на перший погляд, мала б нівелювати його власний проект послідовної редукції (*epoché*). Дисертантка обґрунтовує думку, що трансцендентальне *epoché*, навіть усупереч своєму вихідному визначенню й призначенню, виступає методологічною підставою розкриття онтологічного статусу життєвого світу як первинної сфери досвіду.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано відповідно до науково-дослідної теми кафедри філософії Донбаського державного педагогічного університету «Особистість і суспільство в XXI

столітті: концепції та тенденції розвитку» (державний реєстраційний номер 0115U003308).

Оцінка змісту роботи, її обґрунтованості та достовірності.

Вступ. У розділі обґрунтовується актуальність обраної теми, формулюються мета, завдання, об'єкт, предмет і методологічні засади дослідження; окреслюється наукова новизна, практична значущість роботи; надаються дані щодо апробації результатів дослідження та публікацій.

У першому розділі досліджуються джерела та історичні передумови виникнення феноменології, а також процес формування її основоположних принципів і теоретичних засобів.

Зазначу, що дисертанткою опрацьовано величезну кількість джерел, яких вона виділяє чотири категорії (с. 19): 1) першоджерела, тексти самих феноменологів; 2) тексти критиків феноменології, зокрема з числа представників аналітичної філософії; 3) роботи сучасних представників феноменологічного напрямку і різних його відгалужень (у тому числі дослідників з табору філософської герменевтики); 4) сучасні історико-критичні дослідження.

Надалі авторкою обґрунтовується доцільність використання у дослідженні комплексу методологічних підстав, серед яких критичний історико-філософський аналіз, системно-структурний і міждисциплінарний підходи, загальнонаукові методи індукції та дедукції, а також категоріальний і етимологічний аналіз (с. 43–45).

Особливо відзначено, що пошукова робота значним чином ускладнюється через обставину позиціонування самою феноменологією (яка предметно розглядається у дисертації) такої своєї ключової функції, як методологічна (с. 39, 42–43, 46). Виходить, що відбувається пошук і репрезентація методу у його метарівневому значенні – методу дослідження самого методу. Отже, у пізнанні феноменів внутрішнього світу людини (актів сприйняття, здатностей пам'яті і очікування, рефлексійних процесів, генерації смислів, цілей, цінностей тощо) феноменологія виступає у якості рекурсивної системи, власного методологічного базису. Розкриті основні принципи феноменологічного

підходу: інтуїтивність, дескриптивність, аналітичність; 2) безпередумовність; 3) очевидність і відкритість новому досвіду. Проте залишається непростим питання щодо критеріїв науковості феноменологічного методу, про що йтиметься нижче.

Другий розділ присвячено аналізу інтелектуальних чинників, які зумовили становлення феноменологічного підходу. Зокрема розглядається філософія Ф. Brentano, який запропонував нове тлумачення психічних феноменів, що перестали сприйматися як похідні чи менш значущі. Далі аналізується концепція А. Майнонга з акцентом на онтологічному статусі умовних об'єктів, а також висвітлюється внесок К. Штумпфа у формування феноменологічної проблематики. Окрему увагу приділено взаємозв'язкам феноменології з аналітичною філософією, зокрема в контексті пошуку точок перетину між цими напрямками.

А. Л. Гриценко старанно відслідковує специфічні особливості осмислення концептуальної ідеї розглянутих вчень – ідеї інтенціональності. Так, у Brentano традиційне визначення інтенціональності як спрямованості свідомості на деякий предмет збагачується вкрай важливою тонкістю: предметом, що потрапляє у фокус свідомості (інтенціональним предметом) може стати будь-який об'єкт – навіть власні чуттєві стани чи ментальні конструкти суб'єкта, або вигадані, неіснуючі у реальності речі. З цього випливає слушний брентанівський висновок (що долає розуміння свідомості виключно через її функцію віддзеркалення світу) про творчу сутність свідомості, яка реконструює свій власний світ – світ смислів, незалежно від того, чи відповідає цим смислам якийсь корелят в об'єктивній реальності (с. 55–56).

Цілком обґрунтованою бачиться оцінка феноменологічного підходу Brentano як проєкту по наданню інтенціональності статусу фундаментальної ознаки свідомості, визначальної властивості внутрішньопсихічних явищ і процесів (с. 73–74). У такій подачі свідомість трансформується на самодостатню утворюючу силу, здатну через систему інтенціональних актів формувати власну онтологічну картину.

У концепції А. Майнонга розуміння інтенціональності отримує реляційний вимір. Аксиоматизуючи положення щодо визначальної властивості «такості» (So-sein), притаманної кожному об'єкту, він наголошує на незалежності такої від його буття (Sein). Інакше кажучи, будь-який об'єкт певним чином може бути інтенціональним об'єктом, тобто наданим суб'єкту незалежно від його онтологічного статусу. Майнонг наголошує на необхідності розширення об'єму онтологічної сфери інтенціональної предметності: до існуючого фактично і логічно (несуперечливо) слід додати фактично неіснуючі та логічно неіснуючі об'єкти (с. 91). У щільному зв'язку з поняттям інтенціональності автор використовує термін «об'єктив», вказуючи, що таким може бути позначена довільна річ (як реальна, так і нереальна) і навіть саме неіснування реальних речей. Виходячи з принципу інтенціональності, Майнонг зазначає, що якщо існує об'єктив, то у якомусь сенсі має існувати і відповідний об'єкт. При цьому ним розрізняються такі способи буття, як екзистенція та наявність (існування у сенсі сутності ідеального порядку), а також «третій щабель» – «квазібуття» (с. 82, 84–85).

У певному сенсі як таку, що опосередковує брентанівську та гуссерлівську концепції, можна розглядати інтерпретацію проблеми інтенціональності, запропоновану К. Штумпфом (с. 103, 106). Розвиваючи концепцію інтенціональності Brentano, Штумпф постулює об'єктну спрямованість (предметність) всіх психічних феноменів. Проте, як справедливо відзначає дисертантка, на цьому тлі виявляється і його власний оригінальний внесок у феноменологічний рух – детальні розвідки щодо галузі так званих нейтральних феноменів, тобто явищ, неохоплених природничими чи психологічними науками, як такі розумів Brentano. З іншого боку, Штумпф не визнавав феноменологічної редукції (трансцендентального епохé), яка пізніше сутнісно визначатиме підхід Гуссерля. Феноменологія Штумпфа на відміну від гуссерлівської моделі, за визначенням Аліни Гриценко, не ейдетична, а гілетична, оскільки «...занурюється в емпіричний матеріал і підпорядковується його закономірностям, тоді як гуссерлівська феноменологія прагне дійти до споглядання чистих сутностей» (с. 106).

У третьому розділі через експлікацію феноменологічної моделі Е. Гуссерля здійснено осмислення внутрішньої теоретичної структури феноменологічних концепцій з урахуванням їхньої історичної динаміки та концептуальної цілісності. Розглядаються ключові категорії феноменологічного підходу, зокрема темпоральність, інтенціональність, смислотворення (з акцентуацією на формуванні ноєматичних структур); виявляються методологічні підстави репрезентації свідомості як дисипативної структури; надається розуміння інтерсуб'єктивності і феномену Іншого у контексті концепту «життєвого світу» (Lebenswelt), який був розроблений у пізній філософії Гуссерля.

Проблема *темпоральності* у феноменології Едмунда Гуссерля є однією з центральних. У первинному варіанті своєї системи філософ пресупозиційно відмовляється від дослідження будь-яких форм об'єктивного часу. Як ретенціоналіста його цікавить не той час, що супроводжує і відображає певний процес зовнішнього світу (що досліджується природничими науками) або в якому охоплюється об'єктивна пролонгованість подій. Не є предметом його дослідження і співвідношення часу свідомості з об'єктивним часом. Гуссерль піддає редукції ('epoché' чи англ. 'bracketing') навіть об'єктивний час переживання, у тому числі переживання, що конститує час, оскільки, як він вважає, це все не є феноменологічними завданнями. Гуссерль дійсно звертає увагу на переживання, але, так би мовити, з іншої – іманентної – сторони. Об'єктивний час, як і простір, і, отже, весь світ речей і процесів, що об'єктивно існують, виявляються трансценденціями. У концепті феноменологічного часу, що розробляється Гуссерлем, фіксується «єдина форма всіх переживань», що структурує потік свідомості трансцендентального Ego. Саме розкриття часової сутності предметів сприйняття, пам'яті, очікування, тобто осмислення *свідомості* часу (time-consciousness), є стрижневою ідеєю феноменологічного підходу до проблеми темпоральності.

Дисертантка слушно зауважує на виокремленні Е. Гуссерлем двох рівнів свідомості часу: рівень темпоральності змістів – даності часових об'єктів і рівень темпоральності актів свідомості, спрямованих на схоплення часової

специфічності. Надалі у структурі часу-свідомості нею досліджуються такі здатності свідомості і водночас фундації різних часових модусів, як сприйняття, ретенція та протенція. А. Л. Гриценко відзначає (с. 124–125), що, за Гуссерлем, структура *ретенція-тепер-протенція* є базисом часу у його феноменологічному вимірі. Дійсно, ретенція дозволяє утримувати у свідомості минулі події, сприйняття закладає основи переживання поточних подій, протенція надає можливість очікування і передбачення майбутніх подій.

Вкрай важливим є позиціонування концептуальної ролі «*точки тепер*» у конституюванні структури часу-свідомості. «Тепер», будучи вписаним у контекст і ретенційного, і протенційного «накидання», забезпечує континуальну сутність досвіду, картина якого постає не у виді дискретних фрагментів, отриманих через відповідну сукупність схоплювань, а як єдиний континуум пролонгованих і взаємопов'язаних образів, що перебуває в безперервному модифікуванні.

Звертається А. Л. Гриценко і до гуссерлівського тлумачення питання про інтерсуб'єктивність як атрибут часу-свідомості, що формується у свідомості множини суб'єктів через структуру пов'язуючих відношень (с. 127, 182–183). Показано, як індивідуальні часові переживання співвідносяться один з одним і як у цьому формується загальний інтерсуб'єктивний вимір часу у людських спільнотах. Ця плідна думка у певному сенсі підготовлює ідею життєвого світу, розроблювану німецьким мислителем на пізньому етапі його творчості. Позиція об'єктивістської спрямованості науки ще була достатньо впливовою, якщо не пануючою, за часів Гуссерля. Хоча вже тоді явним чином намітився шлях до «людиномірності» наукового знання. Отже, концепція живого інтерсуб'єктивного світу, що піддає осмисленню світ нашого повсякденного досвіду – простір, де спільно живуть, діють, ухвалюють і реалізують рішення реальні люди, виступає критичною альтернативою щодо зазначеної наукової спрямованості. Думається, що дослідження багато у чому виграло б, якщо авторкою було б ретельніше відстежено, як розробка концепту інтерсуб'єктивності часу прямим чином виводить на ідею життєвого світу. Це, у додаток, органічніше пов'язало б підрозділи 3.1 та 3.5.

Належну увагу у роботі приділено не менш значущій (і у Гуссерля, і, як це було показано у другому розділі, у феноменологічному дискурсі в цілому) проблемі *інтенціональності* (с. 142). У вченні Е. Гуссерля інтенціональність визначено як істотну властивість свідомості, яка полягає в тому, що остання завжди є свідомістю чогось. Іншими словами, тут, ще за класичним визначенням, йдеться про спрямованість свідомості на предмет: будь-який акт свідомості – увага, уявлення, мислення, почуття, емоція, інтуїція, бажання – має свій інтенціональний зміст. Примітною у цьому відношенні є відмінність між Brentanівською та гуссерлівською інтерпретаціями категорії інтенціональності. Гуссерль принципово не погоджується з думкою Brentano щодо інтенціональної атрибутованості виключно психічних явищ (на противагу фізичним явищам, що не здатні виявити таку). Він, як зауважує здобувачка, стоїть на позиціях «критики будь-яких форм психологізму відносно досвіду свідомості і ментальних актів» (с. 144).

А. Л. Гриценко слушно підмічає (с. 148) гуссерлівську вказівку на те, що свідомість не піддається закону тотожності формальної логіки (як вважають, зокрема, картезіанці) – вона ніколи не тотожна самій собі. І ключовим чином таку асиметричність визначає притаманна трансцендентальній свідомості (у її «чистій», ідеалізованій формі, коли з неї виключено весь пов'язаний із зовнішнім світом емпіричний зміст) інтенціональність. Через перманентне прагнення виходження за межі самої себе свідомість ніколи не може набути чіткої сталої визначеності. Навпаки, вона докорінно проникнена постійним рухом до свого інобуття, до принципово нового змісту. Саме тому свідомість є сутнісно ознаменованою темпоральністю, вона може існувати тільки як *time-consciousness*.

Останній підрозділ третього розділу присвячений гуссерлівському розкриттю концепту *життєвого світу*. Цією категорією німецький філософ позначає світ повсякденного життя, який є основою для будь-якого пізнання, зокрема пізнання наукового. Таким дослідницьким кроком «пізній» Гуссерль підкреслює необхідність подолання вузькості строго феноменологічного методу у тому його виді, який був запропонований у «ранньому» періоді

творчості мислителя. За задумом Гуссерля, в оновленому виді даний метод є доречним до застосування у різних галузях науки.

Проте у дисертації зауважено (с. 180) на тому, що «концептуальний каркас» (К. Поппер) життєвого світу слід розуміти набагато глибше за онтичну основу людської життєдіяльності, адже він є базисом онтологічним. По суті, введеною понятійною конструкцією Гуссерль фіксує фундаментальну онтологічну структуру, елементи якої існують автономно щодо фізичної реальності і не підпорядковуються їй. При цьому ні матеріальні об'єкти, ні акти чуттєвості або ментальні образи не мають переваги одні перед одними. Як вказує дисертантка, життєвий світ репрезентується як принциповий, базовий рівень людського буття, сформований з комплексу безпосередніх очевидностей – «дорефлексивного *cogito*» (Ж.-П. Сартр) усієї свідомої діяльності, що є необхідною пресупозицією будь-яких теоретичних побудов. У його структурі виділяються такі компоненти: 1) свідомість у її безпосередньому житті; 2) ноематичні акти як механізм утворення смислу; 3) система смислових утворень.

Серед різних векторів артикуляції ідеї життєвого світу А. Л. Гриценко доречно відзначає той, що до певного моменту був прихованим. Йдеться про морально-ціннісний аспект пізнавальної діяльності. Такий ракурс розгляду відкривається через звернення до суміжної проблемної області – проблематики Іншого (с. 189). Виявляючи у подвійному естві життєвого світу на тлі сторони індивідуального досвіду сторону інтерсуб'єктивну, Гуссерль звертається до питання узгодженості конкретно-ситуативного досвіду «кожного» із життєвою специфічністю «кожного іншого» та загальною тенденційністю життєвого світу у цілому.

Здобувачка підкреслює, що для Гуссерля є вкрай вагомою цінність визнання Іншого, який, будучи принципово відмінним від даного Я, виступає як рівноправний цьому суб'єкту. Тому у реконструкцію моделі життєвого світу Гуссерль впроваджує поняття емпатії: без здатності визнати чужу самотність і поставитися до неї із повагою (при цьому усвідомлюючи її суттєву відмінність від власної) побудова оптимального життєвого світу не виявляється можливою

(с. 189). Отже, інтерсуб'єктивність, яка до онтологічного, антропологічного та епістемологічного вимірів отримує ще й вимір етико-аксіологічний, набуває статусу конститутивної властивості життєвого світу, через атрибутованість якою закладаються перспективи спільної взаємоузгодженої життєдіяльності.

Дискусійні положення та зауваження щодо змісту й оформлення дисертації.

У цілому позитивно оцінюючи дисертаційну роботу, вважаю за необхідне висловити деякі зауваження та побажання.

По-перше, у першому розділі порушується важливе й перспективне питання щодо претензій феноменології на статус наукової методологічної системи (с. 39, 50). Водночас це питання залишається відкритим у сучасному філософському дискурсі, адже феноменологія радше пропонує описові, ніж пояснювальні, процедури і не завжди відповідає класичним критеріям емпіричної науковості. Бажано було, щоб авторка в цьому розділі більш детально роз'яснила, в якому саме значенні вона розуміє науковість феноменології: у сенсі трансцендентальної філософії, яка прагне абсолютної обґрунтованості, у значенні, притаманному методу гуманітарного пізнання, де критерії істинності істотно відрізняються, чи у сенсі загальної традиції наукового підходу, культивованій у європейській філософії (як у будь-якому систематичному й критичному дослідженні). Отже, який саме сенс науковості є ключовим для розуміння феноменології як методу в контексті цієї роботи?

По-друге, виходячи зі специфічності феноменологічного часу у гуссерлівському його розумінні, у вченні філософа надано прояснення таких здатностей і можливостей свідомості у конституюванні умовних минулого, теперішнього та майбутнього: а) здатності ретенції та спогаду фундують модус минулого та його зв'язки із теперішнім; б) через сприйняття закладаються підстави фази самого теперішнього, а також континуальної єдності всієї темпоральної послідовності; в) можливості протенції та антиципації конституують прийдешнє та його зв'язки з теперішнім. Дисертантка дійсно приділила спеціальну увагу триєдиній «структурі ретенція-тепер-протенція» (с. 124–125), але при цьому поза її предметним розглядом залишилися такі не

менш значущі здатності темпорального конститування, як спогад (вторинна пам'ять) та антиципація (як форма уяви). У роботі ті поняття неодноразово згадуються, проте не отримують належного прояснення.

По-третє, як відомо, вихідна позиція гуссерлівської концепції *time-consciousness* – дистанціювання від дослідження об'єктивного часу (*epoché*), тобто призупинення метафізичних припущень про світ поза критичного дослідження досвіду свідомості. Проте сам Гуссерль не відкидає питань, пов'язаних з об'єктивацією часу, і сам намічає декілька варіантів такої. Здобувачка дуже вдало відстежує розвиток думки німецького філософа у цьому напрямку, проте у фокусі її уваги опинився тільки один із запропонованих ним варіантів об'єктивації часу – той, що ґрунтується на ідеї інтерсуб'єктивності (с. 127, 182–183, 189). Іншими словами, у цьому контексті об'єктивний (умовно) час постає як час інтерсуб'єктивний. Вважаю, що авторка мала здійснити дослідження також інших шляхів об'єктивації часу, наприклад: 1) того, що базується на можливості свідомості виявляти ідентичність в багаторазово відтворюваних актах досвіду пережитої події, або 2) того, що ґрунтований гуссерлівськими тезами: а) про приналежність часовості предмету, що являється, і б) про конститування єдиного часу, у якому схоплюється темпоральність речі, вбудовується її тривалість, так само як і тривалість всіх інших речей і речових процесів з її оточення.

По-четверте, А. Л. Гриценко анонсує, що «це дослідження прагне запропонувати альтернативний теоретичний підхід до розуміння свідомості, який би дозволив охопити всю багатоманітність людського досвіду, не обмежуючись традиційними феноменологічними схемами» (с. 168). Нею навіть вказані конкретні кроки, які вона має намір зробити у реалізації свого задуму: до традиційного для феноменології осмислення трьох ключових властивостей свідомості (інтенціональності, темпоральності, ноематичності), слід, на її думку, додати розгляд ще двох не менш важливих ознак: здатності до непередбачуваного виникнення нових якостей (емерджентності) та властивості розсіювання та перетворення смислів із хаотичних структур (дисипативності) (с. 174). Вельми справедливо при цьому дисертантка зазначає, що за вказаними

властивостями свідомість може бути віднесена до класу складних систем, що самоорганізуються (с. 197). Однак далі за ці декларативні моменти справа, на жаль, не пішла. Хоча з метою анонсованого моделювання сфери свідомості природно запрошується звернення до такого між- і трансдисциплінарного підходу, як синергетика. Додам, що вже більше тридцяти років сучасною дослідницею І. В. Єршовою-Бабенко і представниками її наукової школи (м. Одеса) розробляється теоретико-методологічна система психосинергетики, в рамках якої психічне середовище як раз і розглядається як об'єкт, здатний до самоорганізації.

По-п'яте, теза про незавершеність теорій свідомості у Brentano, Штумпфа, Майнонга та Гуссерля (с. 199) викликає інтерес. Однак у такому разі постає необхідність уточнення критеріїв, за якими встановлюється така характеристика. Зокрема було б доречним прояснити, чи мається на увазі незавершеність у межах внутрішньої системності концепцій, чи йдеться радше про їхню відкритість до подальшого концептуального розвитку у контексті становлення феноменології.

По-шосте, у дисертації не розрізняються поняття «часовий» та «тимчасовий», навіть більше, в переважній більшості випадків (сподіваюсь, через чисто технічні помилки) відбувається підміна першого терміну (контекстність застосування якого у роботі домінує) другим. Зауважу, що значення цих понять, зокрема у феноменологічному категоріальному полі, відрізняються суттєво. Про тимчасовість йдеться у разі акцентування на обмеженості якоїсь процесуальності у її тривалості. Водночас термін часовості використовується, коли необхідно підкреслити таку сутнісну властивість (смісловіє єство) об'єкта, як плинність, подієвість, динамічність, здатність до набуття нових ознак.

Загалом вказані зауваження не знижують цінності роботи, а слугують рекомендаціями здобувачці щодо подальших наукових розвідок в обраному нею тематичному полі.

З урахуванням усього зазначеного вище, вважаю, що дисертаційна робота Гриценко Аліни Леонідівни на тему «Формування концептуального поля

феноменології Гуссерля в контексті феноменологічних шкіл другої половини XIX – початку XX ст.» є завершеною самостійною кваліфікаційною науковою працею, що відповідає усім вимогам «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44 (зі змінами, внесеними згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 21.03.2022 р. № 341) та Наказу МОН України від 12 січня 2017 року № 40 «Про затвердження вимог до оформлення дисертації», а її авторка, Гриценко Аліна Леонідівна, заслуговує на присудження ступеня доктора філософії за спеціальністю 033 Філософія.

Офіційний опонент:
доктор філософських наук,
професор, завідувач кафедри
філософії, біоетики та іноземних мов
Одеського національного медичного університету

